

MUHİBBÎ DÎVÂNÎ'NDA DİNİ TERİM VE KAVRAMLAR

Armağan ZÖHRE*

Özet

Din, dîvân edebiyatının en önemli kaynaklarından biridir. Dinî terim ve kavramlar birçok divan şairi tarafından şiirlere konu edilmiştir. 16. yüzyılın kudretli bir padişahı olan Kanunî Sultan Süleyman da Muhibbî mahlası ile şiirler yazmıştır. Her ne kadar Muhibbî mutasavvif bir şair olmasa da aynı zamanda bir İslam halifesi olan şairin şiirlerinde dinî terim ve kavramları kullanması gayet olağan ve dîvân şiiri geleneğine uygun bir durumdur. Çalışmamızda Muhibbî Dîvânî'nda yer alan 2799 gazel ve 300'ü aşkın diğer nazım şekillerinden hareketle dinî terim ve kavramların hangi özellikleri ile ele alındığının tespit, inceleme ve değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhibbî, Dîn, Dîvan Edebiyatı.

Religious Terms And Concepts In Muhibbi's Divan

Abstract

Religion is one of the most important sources of the Dîvân Literature. Religious terms and concepts were chosen as a subject by many Dîvân poets. Also Sultan Suleiman the Magnificent as a powerful sultan in the 16th century who wrote poems under the pseudonym of Muhibbî. Although Muhibbî was not a Sufî poet, he was a Caliph of Islam so its quite normal for him use religious terms and concepts. This case is suitable for Dîvân poetry tradition. In this article, 2799 ghazals and above 300 other verses which composed the dîvân, been used to identify and examine which features of the religious terms and concepts were mentioned.

Keywords: Muhibbî, Religion, Dîvân Literature.

Giriş

İnsanlık tarihi ile başlayan ve ona paralel gelişme gösteren “Dîn”, çeşitli kelimelerle ifade edilmiş ve farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlamalar; değişik bilim dallarından bilginlerce, kendi kültür, anlayış ve yaşam biçimleri de göz önünde bulundurularak yapılmıştır (Küçük vd., 2012: 21).

Dîn kavramı; d-y-n kökünden türeyen isimdir. Sözlükte “ceza/ mükâfat, âdet/durum, itaat/ isyan, hesap, inkıyâd, hüküm/kaza, kahr, isti'la, mülk, fermân, tevhd, ibâdet, millet, şeriat, takva, hizmet, ihsan, ikrah” gibi anlamlara gelir (Karagöz, 2010: 22).

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, armaganzohre@kilis.edu.tr

Dîn kelimesi Kur‘ân’da 95 âyette geçmekte ve âyetlerde farklı anlamlar ifade etmektedir. Ancak daha çok “ örf ve âdetlere” vurgu yapıldığı dikkati çekmektedir (Küçük vd., 2012: 26).

İslâm kültür ortamını yansıtan din tanımlarından birkaçı şöyledir:¹

“Din; akıl sahiplerini Peygamberin bildirdiği şeyleri kabule çağıran ilâhî bir kanundur” (Seyyid Şerif Cürçânî)

“Din; iman ve amel mevzuu olarak akıl ve ihtiyara teklif olunacak hak ve hayır kanunlarının heyet-i mecmuasıdır...” (Elmalılı Hamdi Yazır)

Çalışmamızda Muhibbî Dîvânı’nda bulunan 2799 gazel ve 300’ü aşkın diğer nazım şekli taranmış, dinî terim ve kavramlar ile ilgili fişler oluşturularak muhtevaya uygun beyitler işlenmiştir. Dîvân şiirinde dinî terim ve kavramlar ile ilgili yapılmış bazı çalışmalara² müracaat edilmiş, inceleme yapılırken öncelikle zikredilen terim ve kavramlar hakkında genel bilgi verilmiş, daha sonra ise çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden bu terim ve kavramların hangi özellikleri ile Muhibbî Divânı’na yansıdıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Makalemizde kullandığımız beyitler Prof. Dr. Coşkun Ak tarafından hazırlanan Muhibbî Dîvânı³ adlı yayından alınmıştır.

1. İtikâd/ İnanç

1.1. Allah

İnsanlar, Allah’ın zatını, hakikat ve mahiyetini bilemezler. O’nu eserleriyle ve eserlerinin delâlet ettiği sıfatları ve isimleriyle tanıyabilirler. Allah; yüce yaratıcının özel ismidir. Bu isim O’nun kemâl, cemâl ve celâl sıfatlarının ifade ettiği anlamların tamamını kapsar. Allah’ın diğer isimleri ise Allah’ı tasvir eder (Karagöz, 2010: 23).

Kur’an-ı Kerîm’de birçok sûrede Allah’ın isimleri zikredilmektedir⁴. Şüphesiz Allah hakkıyla işiten, hakkıyla görendir (Nisâ, 4/58). Oku! Senin Rabbin en cömert olandır (Alâk, 96/3). İyilik etmemek, takvaya sarılmamak, insanlar arasını ıslah etmemek yolundaki

¹ Bk. Küçük, A. vd. (2012). *Dinler Tarihi*, Ankara, Berikan Yay.

2a. Düzcân, N. (2006). Muhibbi Divanının Dinî ve Tasavvufî Açısından Tahlili (1-250 gazeller). UÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

b. Halıçoğlu, İ. (2006). Mustafa Rûmî Efendi Dîvânı’nda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar, SAÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

c. Yardım, L. (2012). Nâbî Dîvânı’nda İbadet Kavramı, ÖDÜ SBE Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.3, S.6.

³ Bk. Ak, C. (1987). *Muhibbî Dîvânı*, KB Yay. Ankara.

⁴ Bk. Yıldırım, S. (2010). *Kur’an’da Ulûhiyyet*, İzmir, Işık Akademi Yay.

yeminlerinize Allah'ı siper yapmayın. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir (Bakara, 2/224).

“Dîvân edebiyatında Cenâb-ı Hak ile doğrudan ilgili olarak müstakil neviler mevcuttur. Allah'ın âyet ve hadislerde yer alan isimleriyle tanınması, bilinmesi, bunlarla anılması (zikir), yine bunlarla övülüp yüceltilmesi ve bu isimlerin ihtiva ettiği engin ilâhi rahmet ve muhabbeti vesile kılarak O'na dua ve niyaz edilmesinin gereği ve fazileti hem naslarda yer almış hem de bu husus Hz. Peygamber'den, hatta daha önceki peygamberlerden itibaren Allah'ın sâlih kullarınca uygulanagelmıştır. Bu sebeple bilhassa Türk edebiyatında, kısmen de Fars edebiyatında esmâ-i hüsnâ etrafında birçok eser kaleme alınmıştır. Ayrıca tevhit, münâcât, ilâhi, zikir, tesbih ve şathiye gibi müstakil nevilerin yanında Türk edebiyatının manzum-mensur çeşitli örneklerinde Allah ile ilgili pek çok mazmun bulunmaktadır (DİA, 1989: 499).”

Muhibbî Divanı'nda Allah'ın isim ve sıfatları beyitlerde sıkça anılmaktadır. Allah'ı ifade etmek için Alîm, Basîr, Dest-i Kudret, Gaffâr, Hakîm-i Lemyezel, Hakk, Halîm, Hâlık, Hayy-i Ahad, Hayy-i Lâyemût, Hüdâ, İlah, Kân-ı Kerem, Kâtib-i Kudret, Kerim, Kerimü's-şân, Ma'bûd, Mi'mâr, Mucîb, Nakkâş- ezel, Nakkâş-ı Cihân, Padişah, Perverdigâr, Perverdigâr-ı Gaffâr, Rabb, Rabb-i Gafûr, Rahmân, Rezzâk, Semî', Settâr, Sübhân, Tanrı, Yaradan, Yezdân gibi isim, sıfat ve tamlamalar kullanılmıştır.

Beyitlere göre Allah, kudret eli ile âlemi var eden, gökleri kubbe kılıp zemini ona döşek yapan bir mimârdır (G.4/7; G.874/2). Kullarına derman veren ve rahmet eyleyen odur (G.6/1; G.81/1). Yol göstericidir (G.86/1). İki âlemde gerek olan ve yardım edendir (G.344/6; G1487/5). Duaları ve tövbeleri kabul eden odur (G.145/2; G. 181/1). Cömerttir ve işi daima cömertliktir (G. 529/5). Günahları örten ve bağışlayandır (G.537/1). Garibin ve mazlumun ahını yerde koymaz (G.931/1). Ondandır ümit kesilmez çünkü onun bir adı da Gaffârdır (G.1010/5). Allah aynı zamanda kahredicidir.

Kim boyun sunmadısa emrine ey şâh-ı güzîn

Eyleye anı Hudâ kahr ile çün kavm-i Semûd

(G. 9/7, s. 43)

Şair, bir beyitte Allah'ın Semî', Basîr, 'Âlim ve Kerîm isimlerini bir arada zikreder ve böylesine mutlak güce sahip bir padişahın kulu olduğu için şükreder:

Ey Muhibbî şükr kıl bir pâdişâhun kulısın
Hem semî' u hem basîr ü hem 'âlim ü hem kerîm

(G. 1867/5, s. 556)

Sevgilinin güzelliğini Allah'ın yaratıcılık kudretinin kanıtı olarak göstermek Klasik Türk şiirinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bundan hareket eden şair, sevgiliye seslenerek Allah'ın sanatını, yaratıcılığını açıkça görmek istiyorsan eline aynayı al, yüzüne doğru tut ve bak, demektedir:

Hdânun san'atı zâhir mu'ayyen görmek istersen
Mukâbil eyle rûyuna ele al âyine bakın

(G. 2190/4, s. 664)

Dîvânda, tevhîd ve münâcât özelliği gösteren bir kasideye rastlanmamasına rağmen bu özellikleri taşıyan gazel, elif-nâme, tercî-i bend, muhammes, murabbâ, nazım, kıta ve müfred nazım şekillerinde Muhibbî, Allah'ı İslâmî inançlara uygun olarak tavsif etmiş, O'nun ezeli ve ebedî oluşunu ifade etmiştir.

1.2. Melekler

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan dolayısıyla Arapça olan “melek” kelimesinin sülâsî kökü “göndermek” manasına gelen “lâaka”dır ve bu kelime birçok âyette geçen “melâike” kelimesinin müfredidir (İbnü'l-Manzur'dan aktaran Erbaş, 2012: 19-20).

Meleklerin varlığı ve onlara inanılması gerektiği Kur'ân'da ve hadislerde açıkça ortaya konmuştur. Bununla birlikte birçok İslâm âlimi meleklerin mahiyeti hakkında görüş ileri sürmüşlerdir.⁵

Elmalılı Hamdi Yazır, İslâm filozoflarının, melekler hakkındaki görüşlerini şöyle özetlemektedir: “*Melekler, ne mekân tutan varlıklardır, ne de cisimlerdir. Mücerred cevher olmaları hasebiyle insan ruhuna benzerse de mâhiyeti ondan değişiktir. Aralarındaki nispet, güneşle güneş ışığının farkı gibidir*”(Yazır'dan aktaran Erbaş, 2012: 186).

Kur'ân'da otuz üç sûrede, yetmiş beş âyette, farklı münâsebetlerle melekler söz konusu edilmektedir. Nîsâ sûresinde, “*Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr eden kimse apaçık sapıklıktadır*”(Nîsâ, 4/136) sözüyle melekleri inkâr

⁵Bk. Erbaş, A. (2012). *Melekler Âlemi*, İstanbul, Nun Yayıncılık

eden kimsenin apaçık bir sapıklık içerisinde olduğu anlatılmaktadır (Erbaş, 2012: 187)

Muhibbî divanında melek kavramı Hûr-likâ, Hûr-veş, Kudsi, Kudsiyân, Melâik, Melek, Melek-haslet, Melek- manzar, Melek- rû, Melek- ruhsâr, Melek- sîmâ, Melek yüzlü, Melek-hû gibi isim ve tamlamalarla geçmektedir. Bu isim ve tamlamalar çoğunlukla sevgili ve övülenin yüzü için oluşturulan benzetme unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Divânda isimleriyle anılan melekler arasında Rızvân, Kirâmen Kâtibîn, Cebrâil ve İsrâfil yer almaktadır.

Bedir savaşında insan suretinde indirilmiş üç bin meleğin Müslümanların safında savaştığı bilinmektedir⁶. Bu bilgiden hareketle şair, Hz. Muhammed'in konu edildiği bir gazelde meleklerin peygambere ordu olduğuna işaret etmekte ve Bedir savaşına telmihte bulunmaktadır:

Yedi iklîmi musahhar idesin himmet ile

Emr-i Hakk ile Melekler sana çün oldı cünûd

(G. 9/8, s. 43)

Sevgilinin ya da övülenin yüzünün ve huyunun meleklerle teşbih edilmesine Dîvân şiirinde sıklıkla şahit olmaktayız. Bu gelenekten ayrı olmayan Muhibbî de bir beyitinde sevgilinin vasıflarını cennet hûrilerini anmak suretiyle meleğe benzetir. Bu benzetmenin dikkat çekici tarafı klasik Türk şiirinde huy ve beden güzelliği ile kendisine benzetilen öge olan hûrilerin sevgiliyi meleğe benzetmeleridir. Fakat daha sonra bu benzetmenin de uygun olmayacağını dile getiren şair, sevgilinin yüzünün meleklerden de güzel olduğunu, sevgiliyi meleğe benzeten hûrilerin sevgilinin yüzünü gördükten sonra hata yaptıklarını anlayarak bu sözlerinden dolayı Allah'tan af dilediklerini ifade eder:

Cennetin hûrîleri vasfın melek izhâr ider

Görse ger yüzün senün sözinden istiğfâr ider

(G.468/1, s. 172)

⁶Andolsun, siz son derece güçsüz iken Allah size Bedir'de yardım etmişti. O hâlde Allah'a karşı gelmekten sakının ki şükretmiş olasınız. Hani sen mü 'minlere Rabbinizin, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi size yetmez mi?' diyordun(Kur'ân-ı Kerîm; 3/123,124).

1.2.1. Cebrâil

Cebrâil Kur‘ân-ı Kerîm’de Cibril, Rûhulkudûs, Rûhulemîn, Rûh ve Resul şeklinde beş değişik isimle ifade edilir. İlgili âyetlerde belirtildiğine göre Cebrâil karşı konulamaz müthiş bir güce, üstün bir akla ve kesin bilgilere sahiptir; “arşın sahibi” nezdinde çok itibarlıdır ve meleklerin kendisine mutlaka itaat ettiği şerefli bir elçidir. Cebrâil hadislerde Hz. Peygamber’e vahiy getiren, Kur‘ân’ı öğreten ve değişik konularda hükümler bildiren, Resûl-i Ekrem’e hatta bazen ashaba insan şeklinde görünen bir melek olarak sık sık anılır. İlgili hadislere göre Cebrâil dünyada ve ahirette Allah ile kulları arasında elçidir; hem meleklerle hem peygamberlere ilâhî emirleri tebliğ eder, bu sebeple de Allah’la vasitasız konuşur (Yavuz ve Ünal, 1993: 202).

Muhibbî dîvânında Cebrâil, rûhü'l-emîn, rûhü'l-kudûs, Cibril, Cibril-i emîn şeklinde geçmektedir. Tanrı selâmını getiren melektir (G. 2488/2). Sevgili, çektirdiği eziyet ve cefayı yazıp gönderdiği zaman bu nağme, âşığa Cebrâil’in hediyesi gibi gelir (G.8/3).

Hz. Muhammed hakkında yazılan gazelin matla beyitinde şair, Tâhâ ve Yâsin sûrelerinin Hz. Peygamber için indirildiğini söylemekte ve Cebrâil’in kanadının en uzun tüyünü peygamber efendimizin eşiğinin süpürgesi olarak düşünmektedir:

Oldı hakkunda senün nâzil çü tâhâ yâ vü sîn

Hâk-rûb-ı âsitânun şehper-i rûhü'l-emîn

(G. 18/1, s. 46)

1.2.2. İsrâfil

Kur‘ân-ı Kerîm’de “sûr” ve “nâkûr”dan bahsedilen her âyette zımnen bunları üflemeyle görevli olan İsrâfil’den de söz edildiği görülmektedir. Kıyametin kopmasından bahseden âyetler, evrende büyük bir kozmik değişime sebep olacak bu hadisenin sûra ilk üflenmesiyle başlayacağını, ikinci üflenişle de herkesin diriltilip mahşere gitmeye hazır duruma getirileceğini ifade eder. Bu tür beyanlarda yer alan üfleme görevini ifa edecek ve insanları hesap meydanına çağırarak olan meleğin İsrâfil olduğu hususunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir (Cebeci, 2001: 181).

Dîvânda İsrâfil ile ilgili rastlanan tek beyitte şair, “ Ey dost, ey sevgili! İsrâfil’in sûru çaldığı o mahşer vaktinde, ben senin sevdan ile haşr olayım, diriltileyim”. diyerek sevgiliye olan sevdasının kıyamete kadar süreceğini dile getirmektedir:

Dostum sevdân ile baş kalduram
Her kaçan kim çala İsrâfil sûr

(G. 497/5, s. 180)

1.3. Peygamberler

Dîvânda; Hz. Âdem, Hz. Dâvud, Hz. Eyyûb, Hz. İbrahim, Hz. İsmâ, Hz. Muhammed, Hz. Mûsâ, Hz. Nûh, Hz. Süleyman, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûnus ve Hz. Yûsuf olmak üzere on iki ve ismi peygamberler ile zikredilen ve peygamber olduğu düşünülen Hz. Hızır ile birlikte on üç peygamberin ismi geçmekte ve bu peygamberler çeşitli özellikleri ve mucizeleri ile ele alınmaktadır.⁷

1.4. Dört Kitap

Dîvânda dört kitaptan çâr-kitâb şeklinde bahsedilmektedir. Bu tâbir ile İncil, Tevrat, Zebur ve Kur'ân-ı Kerîm kastedildiği düşünülmeyle birlikte dîvânda Zebur ve Kur'ân dışındaki dinî kitapların isimleri doğrudan zikredilmemektedir. Zebur sadece bir beyitte geçmekte, Kur'ân ise Mushaf adı ile birçok beyitte karşımıza çıkmaktadır. Yine Hz. Muhammed hakkında yazılan bir gazelde şair, dört kitabın da peygamberin gerçek peygamber olduğuna şahitlik ettiğini ifade etmektedir:

Da'vet-i Hakka yeter gerçi bugün iki güvâh
Hak resûl olduğuna çâr-kitâb oldu şühûd

G. 9/3, s. 43)

1.4.1. Zebûr

Dâvûd peygambere gönderilen Zebûr, Muhibbî divânında geçen ilgili tek beyitte yine bu peygamber ile birlikte anılmaktadır. Sevgilinin mecliste bir gazel ya da şiir okumasını şair, Dâvûd peygamberin Zebûr okumasına benzetmektedir:

Dün ser-âgâz eyledi meclisde yâr
Sanasın kim okudu Dâvûd Zebûr

(G. 497/2, s. 180)

⁷Bk. Zöhre, A. (2015). Muhibbî Divanında Peygamberler, Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences, C.3, S.5, s. 171-188

1.4.2. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân-ı Kerîm, Muhibbî divânında, Kur'ân, Mushaf ve Furkân isimleriyle yer almaktadır. Beyitlerde sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, sevgilinin yüzü ve güzelliği için bir benzetme unsuru (kendisine benzetilen) olarak kullanılmaktadır.

Şair, bir beyitte sevgilinin zülfünü kâfirlik, yanağını ise Müslümanlık sembolü olarak yorumlamaktadır. Buna göre şair, hiçbir Müslüman Kur'ân-ı Kerîm'in üzerine haç koymaz, o halde sevgilinin, yanağı üstüne zülfünü salıvermesi revâ mıdır? diye sormakta ve yanağını Mushaf, zülfünü ise haç şeklinde tasvir etmektedir:

Haddüñ üzre zülfüñi komak revâ mı dostum

Kimde İslâm olsa komaz mushafuñ üstine haç

(G. 283/4, s. 121)

Kur'ân-ı Kerîm, beyitlerde tefe''ül eylemek, fal açmak gibi deyimlerle de birlikte kullanılmaktadır. Tefe''ül kelimesinin “*fal açma, hayra yorma ve uğur sayma*” gibi anlamları bulunmaktadır. Bu deyimlerin kullanılmasının, muhtemelen Kur'ân'ı rastgele açıp görülen sayfadaki âyetlerden hayata ve geleceğe dair bir anlam çıkarma veya fala bakma olarak nitelendirilen ‘yıldız-nâme’ler ile ilgisi bulunmaktadır. İlgili bir beyitte şair, sevgilinin güzelliğini Mushaf'a benzetir. Güzellik Mushaf'ını açan âşık orada sevgilinin saçının kıvrımını görür. Sevgilinin saçı perîşândır ve âşık gördüğü saç ile kendi hali arasında bir bağlantı kurar. Âşık bu falı, kendisinin rezil, rüsvâ ve perîşân olduğunun bir kanıtı olarak yorumlamaktadır:

Mushaf -ı hüsnüñi açdum dâl-ı zülfün fâldur

Kim benüm âşüfte rüsvâ olmama ol dâldur

(G. 886/1, s. 289)

1.5. Sûreler- Âyetler

Divânda Tâ-hâ, Yâsin, Nûr, Leyl, Şems, Duhâ, Dûhan, Kevser, İhlas, Secde sûreleri isimleri ile; Enbiyâ, Necm, Nebe ve Bakara sûreleri ise ihtivâ ettikleri âyetler münasebetiyle söz konusu edilmektedir.

1.5.1. Tâ-Hâ- Yâsîn

Tâ-Hâ sûresi, Mekke döneminde inmiştir ve 135 âyetten oluşmaktadır. Sûre, ismini birinci âyette yer alan harflerden almıştır. Sûrede, Allah'ın peygamberler aracılığıyla insanlara gösterdiği doğru

yolun temel gerçeklerine işaret edilmekte, Hz. Peygamber teselli edilerek peygamberlik görevini mutlaka en güzel şekilde başaracağı müjdelenip kendisine karşı çıkanların uğrayacağı sonuçlar izah edilmektedir (Tâ-Hâ, 20).

Yâsin sûresi de Mekke döneminde inen sûrelerdendir. 83 âyetten oluşmakta ve adını ilk âyeti oluşturan “ Yâ-sîn” harflerinden almaktadır. Sûrede başlıca, insanın ahlâkî sorumlulukları, vahiy, Hz. Peygamber’i yalanlayan Kureyş kabilesi, Antakya halkına gönderilen peygamberler, Allah’ın birliğini ve kudretini gösteren deliller, öldükten sonra dirilme, hesap ve ceza konu edilmektedir (Yâsîn, 36).

Muhibbî bir beyitinde, sûrelerin ihtiva ettiği konulardan da hareketle, Cebrail’in kanadının en uzun tüyünün, Hz. Peygamber’in eşiğinin süpürgesi olduğunu, Tâ-Hâ ve Yâsîn sûrelerinin Hz. Muhammed için indirildiğini ifade etmektedir:

Oldı hakkuñda senüñ nâzil çü tâhâ yâ vü sîn

Hâk-rûb-ı âsitânuñ şehper-i rûhü’l- emîn

(G. 18/1, s. 46)

1.5.2. Nûr

Medine döneminde inmiştir. 64 âyettir. Adını 35. âyette geçen “ nûr” kelimesinden almıştır. Sûrede başlıca, bireysel ve toplumsal hayatla ilgili çeşitli hüküm ve prensipler, özellikle de aile hayatına dair esaslar yer almaktadır (Nûr/24).

Dünyevî olarak aydınlık, parıltı gibi anlamlara gelen nûr, uhrevî anlamıyla Kur’ân-ı Kerîm’de anlatılan Nûr’a karşılık gelmektedir (Düzcan, 2006: 22). Uhrevî nûr âhirette müminlerin manevî ışığı, aydınlığıdır. Bir âyette (Nûr, 24/35) Allah’ın, yer ve göklerin nuru olduğu bildirilmiştir (Karagöz, 2010: 530-531).

Dîvân şiirinde insan güzelliği metafizik bir mahiyet içinde nûr olarak telakki edilir. Bu yönüyle yüz ve yanak nûr; saç ise zulmet sayılır. Sevgilinin ayağı toprağı âşğın gözüne nûr bağışlar (Pala, 2009: 362).

Kudret kâtibi (Allah), sevgilinin yanağına nûr âyetini yazmıştır ve sevgilinin ayva tüyleri gibi bir yazı bulunmamaktadır (G. 1380/3). Nûr âyeti, sevgilinin güzellik kitabına ışık vermekte ve yine onun ayva tüyleri güzellik kitabını yazarak onu doğru bir şekilde tefsir etmektedir (G. 190/4). Âşğın gönlünde sevgilinin yanağı nûr âyetidir ve âşık bunu

sürekli zikretmekten haz duymaktadır (G. 1326a/5). Âşıklar, sevgilinin güzellik mushafındaki nûr âyetini okuyup sevgilinin yüzü için gönüllerini yakmaktadırlar:

Ehl-i diller yakdılar cânâ cemâlûne senüñ
Okıdılar Mushaf-ı hüsnündeki nûr âyetin

(G. 2274/2, s. 667)

1.5.3. Ve'l- Leyl, Ve'd- Duhâ, Ve's- Şems

Leyl, Duhâ ve Şems sûreleri Mekke döneminde inen sûrelerdir. Leyl sûresi 21, Duhâ sûresi 11 ve Şems sûresi 15 âyetten oluşmaktadır. Sûreler, isimlerini birinci âyetlerindeki kelimelerden almışlardır. Leyl gece, duhâ kuşluk vakti, şems ise güneş demektir. Şems sûresi güneşe, Leyl sûresi geceye ve Duhâ sûresi kuşluk vaktine yemin ile başlamaktadır (Şems, 91; Leyl, 92; Duhâ, 93).

Hız Peygamber'e yazılan bir gazelde şair, O'na ve's-şems, ve'd-duhâ denildiğini, bu nedenle O'nun yüzünü ve alnını güneşe ve aya benzetirse buna şaşılmaması gerektiğini ifade etmektedir:

Çünkü denildi aña ve's-şems dahi ve'd-duhâ
Rûyuña alnuña mihr ü mâhı benzetsem nola

(G.4/ 4, s. 41)

Diğer bir beyitte şair, “ ve'l-leyl”in, sevgilinin kara saçından sürekli haber verdiğini, “ve'd-duhâ”nın ise sevgilinin yanağının tefsirini çok güzel açıkladığını dile getirmektedir:

Tîre zülfünden vire her lahza ve'l-leyl haber
‘Ârızuñ tefsîrini key rûşen itmiş ve'd- duhâ

(G. 61/2, s. 59)

Muhibbî bir başka beyitte, sevgilinin saçını gördüğünde ve'l- leyl âyetini okuduğunu, ancak o anda sevgilinin yüzünü göstererek ve's- şems âyetini okuyup Kur'ân'a gel dediğini ifade etmektedir. Beyitte sevgilinin yüzü ve's- şems kelimesi ile güneşe, sevgilinin Kur'ân'a gel ifadesi ile Kur'ân-ı Kerîm'e benzetilmektedir:

Gördüğümde okudum zülfini ve'l- leyl âyetin
Gösterüp yüzün didi ve's-şems oku Kur'âna gel

(G. 1712/4, s. 514)

1.5.4. Kevser

Mekke döneminde inmiştir. Medine döneminde indiği de rivayet edilir. 3 âyetten oluşmaktadır. Kevser, çok hayır, bereket demektir. Cennette Hz. Peygamber'e mahsus bir havuzun da adıdır (Kevser, 108).

Beyite göre âşık, sevgilinin saçını ve dudağını görünce secde edip Leyl ve Kevser âyetini okumaktadır. Sevgilinin saçı Leyl, dudağı Kevser olarak düşünülmektedir:

Görüp zülf ü lebüñi secde itdüm
Okudum âyet-i ve'l- leyl Kevser

(G. 661/4, s. 226)

1.5.5. Duhân

Mekke döneminde inmiştir. 59 âyettir. Sûre, adını onuncu âyette geçen “duhân” kelimesinden almıştır. Duhân, duman demektir. Sûrede başlıca, Kur‘ân’ın indirilişi, müşriklerin ona karşı tutumu, Firavun ve halkının başlarına gelen azaplar, Kureys’in Hz. Peygamber’i yalanlaması, iyilerin ve kötülerin karşılaşacakları akıbet konu edilmektedir (Duhân, 44).

Aşağıdaki beyitte âşık, sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri ve yanağını su gibi ezbere okumaktadır ve bunu işitenler onun hakkında “nûr ve duhân sûrelerini ezberlemiş” demektirler. Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri nûr sûresine, yanağı ise duhân sûresine benzetilmektedir:

Hatt u ruhsârũñ Muhibbî su gibi ezber okur
İşiden dir sûre-i nûr u duhân ezberlemiş

(G. 1236/5, s. 389)

1.5.6. Secde

Mekke döneminde inmiştir. 30 âyettir. Sûre, adını müminlerin Allah’a secde etmelerinden bahseden 15. âyetten almıştır. Sûrede ayrıca Allah’ın kudretinden, âhiret gününden, kitaplardan, peygamberlerden ve insanın yaratılışından söz edilmektedir (Secde, 32).

Beyite göre, sevgilinin yüzünün mushafını açanlar secde âyetini okumaktadırlar. Belini görenler ise sevgilinin kaşının mihrabına secde etmektedirler:

Okurlar âyet-i secde açuban mushaf-ı rûyuñ
Hemân mihrâb-ı ebrûña kılur secde gören bilüñ

1.5.7. İhlâs

Mekke döneminde inmiştir. 4 âyetten oluşmaktadır. İhlâs, samimi olmak, dine içtenlikle bağlanmak demektir. Allah'a bu sûrede anlatıldığı gibi inanan, tevhid inancını tam anlamıyla benimsemiş ihlâslı bir mümin olacağı için sûre bu adla anılmaktadır (İhlâs, 112).

Muhibbî, bir beyitinde, dostlarına seslenerek, üzüntü yolunda dert ile can vermesi durumunda kendisi için ihlâs sûresini okumalarını istemektedir:

Râh-ı gamdan ey refikân cân virürsem derd ile
Benüm için sûre-i ihlâs okuyun ez- halâs

(G. 1302/4, s. 406)

Dîvânda ismiyle anılan sûreler dışında, ihtiva ettikleri âyet sebebiyle söz konusu edilen sûreler de bulunmaktadır. Tâ-Hâ sûresi 75. ve 76. âyetlerde Allah, “ *Her kim de O'na salih ameller işlemiş bir mümin olarak varırsa, işte onlar için en yüksek dereceler, içinden ırmaklar akan, içinde ebediyyen kalacakları Adn cennetleri vardır. İşte bu, günahlardan temizlenenlerinmükâfatıdır.*” buyurmaktadır.

Muhibbi bir beyitinde, Hz. Peygamber'in ümmetine, mahşer gününde, cennetten ses ulaşacağını ve cennetin “ Bu Adn cennetidir, oraya giriniz ve ebedî olarak kalınız.” diyeceğini ifade etmektedir:

Rûz-ı mahşerde nîdâ cennetinden ire ümmete

خالدینفادخلوهاعدنجنةهذه

(G. 18/4, s. 46)

Bir başka beyitte Muhibbî, Enbiyâ sûresi 107. âyette buyurulan “ *Ey Muhammed! Seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik.*” âyetine telmihte bulunmaktadır.

Evvel âhır bu Muhibbî senden umar mağfîret

İki 'âlemde çü sensin rahmeten li'l- 'âlemîn

(G. 18/5, s. 46)

Âşık, “azim ve çalışma ile sevgiliye ulaşabilir miyim?” diye sorduğunda gaipten gelen ses ona “ancak çalıştığının karşılığı vardır.”

şeklinde cevap vermektedir. Beyitte Necm sûresi 39. âyetine (*İnsan için ancak çalıştığı vardır.*) işaret edilmektedir:

Cedd ü cehd ile nigâra iriše mi didim ol
Geldi hâtiftan nîdâ eydür ki سعماالا

(G. 61/3, s. 59)

Âşık, cömert olan sevgilinin yolunda toprak olunca, gönül ehli (diğer âşıklar) âşığı kıskanmaktadır (G. 113/1) ve sevgilinin dudağının kadehinin son damlasının toprak olan âşığa nasip olduğunu görünce “keşke biz de toprak olsaydık.” demektedirler. Beyitte Nebe‘ sûresi 40. âyet iktibas yolu ile kullanılmaktadır:

Cür‘â- yı câm-ı lebüñ olalıdan bana nasîb
Ehl-i diller didiler ترايكنتليتتيا

(G. 126/2, s. 77)

1.6. Hadisler

1.6.1. Benden sonra nebî yoktur:

Söz konusu hadis Buhari ve Müslim de dâhil birçok muhaddis tarafından rivayet edilmiştir (İbni Ebi'l- İzze'l- Hanefî'den aktaran Ceylan, 2007: 152). “Ey Ali, razı olmaz mısın ki, sen bana karşı Hârûn'un Mûsâ'ya karşı olan vaziyetinde bulunasın, şu kadar var ki, benden sonra peygamber yoktur. İslam dîninin birinci kaynağı olan Kur‘ân-ı Kerîm de bu gerçeği şöyle perçinler (Yılmaz, 1992: 102):

“Muhammed, sizin erkeklerinizden birinin babası değil, fakat Allah'ın resulü ve peygamberlerin sonuncusudur.” (Ahzâb, 33/40)

Muhibbî, beyitinde Hz. Muhammed'in nebîlerin hem sonuncusu hem de önderi olduğunu, her kim Hz. Peygamber'e el uzatırsa sonsuz talih ve bahta sahip olacağını dile getirirken yukarıdaki hadise telmihte bulunmaktadır:

Enbiyânuñ hâtemisin hem nebîler serveri
Devlet-i sermed bulur her kim ki suna saña dest

(G. 182/2, s. 93)

1.6.2. Fakirliğim övüncümdür:

Hadis İbni Hâcer el Askalânî'ye göre bâtil ve mevzudur (el-Aclûnî'den aktaran Ceylan, 2007: 157).

Şair beyitte, Hz. Peygamber'in dünya zevklerine yönelmediğini, üzerine atlas ve ipekli kumaşlar giymediğini aksine fakirliği ile övündüğünü dile getirmektedir:

Dünyâya nazar eylemedüñ fakr idi fahrüñ
Hem giymedüñ egnüne olup atlas u dibâc

(G. 276/2, s. 119)

1.6.3. Hiç biriniz kendisi için istediğini mümin kardeşi için istemedikçe gerçek imân etmiş olamaz (Buhârî, İmân, 7; Müslim, İman, 71)⁸:

Beyitte şair, gerçek Müslümanlığın tanımını söz konusu hadisten hareketle yapmaktadır. Buna göre kişi kendisi için her ne düşünürse kardeşi için de onu düşünmelidir. Çünkü gerçek Müslümanlık budur:

Her ne kim saña sanursun san anı kardaşuña
Fi'l hakîka sözümi gûş it müselmânlık budur

(G. 888/3, s. 290)

1.6.4. Nefsini bilen Rabbini bilir:

Ünlü hadis bilginleri İbn Teymiye, Nevevî, Ebu'l Muzaffer bin Sem'ânî ve İbn Garas bu sözü uydurma hadisler arasında göstermektedirler. Mâverdî, “ Rabb'ini en iyi bilen kimdir?” sorusuna Hz. Muhammed tarafından: “ Kendini en iyi bilendir.” şeklinde cevap verildiğini Hz. Âişe'den naklederek, bu sözün mana yönünden doğruluğunu kabul etmektedir.

Muhibbî, nefsinin örtüsünü kaldırarak sevgilinin güzelliğini gördüğünü ve *men 'aref* sözünün nüktesini anlayan bir kişi olduğunu ifade etmektedir:

Ref' idüp nefsin hicâbın gördi hüsn-i dilberi
Bu Muhibbî oldu çün nükte-şinâs-ı men 'aref

(G. 1373/5, s. 425)

⁸<http://hadis.diyaret.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).

1.6.5. Sen olmasaydın, sen olmasaydın gökleri yaratmazdım:

Hadis bilginleri, (Sagânî başta olmak üzere) bu sözü uydurma hadisler arasında göstermektedirler, lafız itibariyle böyle bir kutsî hadis olmadığını savunmaktadırlar. Bu bilginlerden bir kısmı, bu söz, hadis olmasa bile Deylemî'nin İbn-i Abbas'tan merfû' olarak rivayet ettiği şu hadise, "Cebrâil bana geldi ve dedi: Allahu Taâla buyuruyor: Yâ Muhammed, sen olmasaydın cenneti yaratmazdım, sen olmasaydın cehennemi yaratmazdım." Başka bir rivayette, " Sen olmasaydın dünyayı yaratmazdım." uyduğu için meal bakımından hadis olarak kabul etmektedirler (Yılmaz, 1992: 113).

Muhibbî bir beyitinde, Hz. Muhammed olmasaydı dünyanın yaratılmamış olacağını, bütün yer ve göğün Hz. Peygamber'in yüzü suyu hürmetine yaratıldığını ifade etmektedir:

Olmasayduñ sen Hudâ halk itmez idi 'âlemi

Oldı yüziñ suyına cümle semâ ile zemîn

(G. 2251/3, s. 661)

1.6.6. Her şeyin ortası hayırlıdır:

Beyite göre âşık, vefâ ile yârin eziyetini eş tut dememektedir, çünkü âlemin övücü Hz. Peygamber " her şeyin ortası hayırlıdır." demiştir:

Dimezem mihr ile yâri cevır kıl oran ile

Fahr-i 'âlem çün dimiş hayru'l-umûr olur vasat

(G. 1315/2, s. 409)

1.6.7. Kin ile din bir arada bulunmaz:

Muhibbî'ye göre, insan saf gönüllü, temiz kalpli ve her kişiye şefkat ile bakmalıdır. Çünkü kâinatın övücü olan Hz. Muhammed " kin ile din bir arada bulunmaz." demiştir:

Sâf-kalb ol her kişiye eyle şefkatle nazar

Fahr-i 'âlem çün dimiş bir yirde olmaz kîn ü dîn

(G. 2192/4, s. 646)

1.7. Kader ve Kazâ

“Allah’ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini ifade etmek üzere literatürde kader ve kaza kelimeleri kullanılır. Bu iki terim âlimlerce farklı şekillerde tanımlanır. Sözlükte “gücü yetmek, planlamak, ölçü ile yapmak, bir şeyin şeklini ve niteliğini belirlemek, kıymetini bilmek; rızkını daraltmak gibi manalara gelen kader, “ Allah’ın bütün nesne ve olayları ezeli ilmi ile bilip belirlemesi” diye tarif edilir. “ Hükmetmek; muhkem ve sağlam yapmak; emretmek, yerine getirmek anlamlarındaki kazâ ise “ Allah’ın nesne ve olaylara ilişkin ezeli planını gerçekleştirmesi” şeklinde tanımlanır (Yavuz, 2001: 58).”

Muhibbi divanında kader ve kazâ birbirinden ayrı düşünülmeyen kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyitlerde kavs-i kazâ, tîr-i kazâ, ayn-ı kazâ, dest-i kazâ, Tanrı kazâsı ve takdîr gibi kelime ve terkiplerle yer almaktadır. Şair bir beyitte sevgiliden gelen cevri, cefayı ve aşkın verdiği üzüntüyü ve kederi, kader olarak görmekte, tedbir alamayacağını söyleyerek kadere olan teslimiyetini ifade etmektedir:

Ey Muhibbî cehd kılma gamdan olmazsın halâs

Çünkü takdîr böyledür ben nice tedbîr eyleyem

(G. 1808/5, s. 540)

Başka bir beyitte şair sevgilinin kirpiklerinin âşık üzerinde olan etkisini dile getirmek için kirpikleri kazâ okuna benzetir. Beyite göre sevgilinin kirpikleri göz açıp kapatıncaya kadar âşığa aman vermemiş, yani çok kısa sürede âşığı etkilemiştir. Âşık bu durum karşısında çaresiz ve iradesizdir. Şair sevgilinin kirpiklerini işte bu çaresiz bırakması, ona engel olunamaması yönüyle kazâyı benzetmektedir:

Nâvek-i tîr-i kazâ mı ki ‘aceb şol müjeler

Kim gözi yumup açınca bana virmedi emân

(G.2126/4, s. 628)

1.8. Âhîret

Sözlükte “ sonra olan ve son gün” anlamına gelen âhîret kavramıyla hem bu dünyanın sonu hem de ölümlle başlayan dünya hayatından farklı ve ebedî olan hayat kastedilmektedir. Din literatüründe âhîret, İsrâfil’in Allah’ın emriyle kıyametin kopması için Sûr’a ilk defa üflemesinden ikinci defa üflemesine, daha sonra cennetliklerin cennete, cehennemliklerin cehenneme girmelerine kadar olan zaman veya Sûr’a

ikinci kez üfürülüştten başlayıp ebedî olarak devam edecek olan zaman anlamında kullanılmıştır (Karaman, 2010: 13).

Divanda âhireti ifade etmek için cennet, cehennem, ezel bezmi gibi kavramların yanı sıra âhır zaman, bekâ, dem-i sûr, haşr, kıyamet, mahşer, ukbâ ve yevm-i cezâ gibi kavramlar yer almaktadır.

Şair bir beyitte, sevgilinin dudaklarının şarabının kadehinden sarhoş olduğunu - divan şiirinde sevgilinin dudaklarının vahdeti, dudakların şarabının ilahi feyzi sembolize ettiği düşünüldüğünde muhtemelen bu sarhoşluk ezel bezminden beri sürmektedir - ve bu sarhoşluğun Sûr'a üfleninceye kadar devam edeceğini ifade etmektedir:

Şöyle mest itdi Muhibbîyi lebün câmı kim

Hergiz ayılmaya lâ-ya'kıl ola tâ dem-i sûr

(G. 526/5, s. 189)

1.8.1. Cennet

“Bütün dinî inanışlara göre müminlerin ölümden veya kıyametin kopmasından sonra sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yerdir. Sözcük anlamı bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçedir. Âhret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan bu yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır (Şahin, 1993: 374).” Cennet kelimesi gerek Kur’ân-ı Kerîm’de gerekse hadislerde hem bahçe hem de âhret cenneti anlamında kullanılmakta ve “Cennet, Cennetü’n-Nâim, Adn, Firdevs, Hüsnâ, Darü’s-selâm, Darülmukame gibi isimlerle anılmaktadır (Topaloğlu, 1993: 376-377).

Muhibbî divanında cennet kavramını ifade etmek için ‘Adn, Âlem-i Firdevs, Bağ-ı cennet, Bağ-ı cinân, Bihişt, Cennât-ı naim, Cennet, Cennetü’l-mevâ, Cinân, Dâr-ı selâm, Firdevs-i a’lâ, Firdevs-i berin, Huld, Ravzâ gibi kelime ve terkipler kullanılmıştır. Beyitlerde Kevser, Tûbâ, Tâvûs, cennet ile ilgili kavramlar olarak yer almaktadır.

Aşağıdaki beyitte Muhibbî, sevgilinin mahallesini cennete benzetmektedir. Aşk ateşinin cennette bile âşığı yakmakta olduğunu ifade eden şair, hal böyle iken “neden cennet ehli ateşte yanmaz derler” sorusuna cevap aramaktadır:

Kûyun içre âteş-i ‘ışkun beni niçün yakar

Yâ neden dirler ki cennet ehli yanmaz nârda

(G. 2400/4, s. 701)

Divan şiirinde zâhid sürekli cenneti arzulayan bir tip olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle güzellere meyl etmez ve dünya hayatını âhirette cennete kavuşma ümidiyle sürekli ibadet ederek geçirir. Beyite göre ham sofu olarak tabir edilen zâhid bile sevgilinin ay yüzünü görse etkilenir ve cenneti can u gönülden terk eder:

Ger göreydi yüzünü zâhid senün ey meh-likâ

Terk iderdi cân u dilden cennetü'l-me'vâsını

(G. 2648/2, s. 769)

1.8.2. Cehennem

Kur'ân-ı Kerîm'in yetmiş yedi âyetinde yer alan cehennem, herhangi bir sözlük anlamı taşımaktan çok kâfirlerin, münâfıkların, zâlimlerin, gerçeğe boyun eğmeyenlerin azap görecekları yer olarak tasvir edilir. Birçok hadiste Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımına paralel olarak yer alan cehennem kavramını, azap türlerini ve onun bölümlerinden birini ifade etmek üzere çeşitli kavramlar kullanılmıştır. Muhtemelen cehennemden yedi kapısı olduğunu beyân eden âyet (Hicr 15/44) sebebiyle bunlardan yedisi (Cehennem, Cahîm, Hâviye, Hutame, Lezâ, Sâir, Sakar) özellikle önem kazanmıştır (Topaloğlu, 1993: 227).

Muhibbi divanında cehennem kavramı, Âteş-i dûzeh, Cehennem, Cehîm, Ehl-i cehîm, Kayd-ı dûzeh, Lâyık-ı nârân, Nâr, Nâr- azâb, Nâr-ı cehîm, Nârü's-sakar, Şerâr-ı dûzeh, Tamu gibi sözcük ve tamlamalar ile ifade edilmektedir.

Bir beyitte şair, vâ'izin Cuma günü cehennem ateşinden bahsettiğini işitir ve cehennem ateşini vâ'izin kendi dilinin ateşi ile yaktığını ifade eder:

İşitdüm cum'a gün vâ'iz şerâr-ı dûzehi anmış

Olupdur dûzehi kendü yakar odlar zebânından

(G. 2079/4, s. 615)

Divan şiirinde rakip, sevgili ile âşığın sürekli arasına girmekte ve âdeta âşığın sevgiliye ulaşmasını engellemek için çaba sarf etmektedir. Ayrıca âşığın bütün çabalarına rağmen sevgili rakibe yönelmektedir. Bu nedenle âşık rakipten kurtulma derdiyle ona sürekli beddualar etmekte ve hatta onun ölümünü istemektedir. Bir beyitte şair, rakibin sevgilinin mahallesini terk ettiğini işitir, bu duruma şükreder ve rakibin cehennem ateşine kadar gitmesi temennisinde bulunur:

Didiler terk eyledi kûyını dildârun rakib
İşidüp hamd eyledüm didüm ki fi'n-nâri's-sakar

(G. 367/5, s. 144)

1.8.3. Bezm-i Elest

Farsçadaki “sohbet meclisi” anlamına gelen ‘bezm’ sözcüğü ile Arapçada “ben değil miyim” anlamındaki çekimli bir fiil olan ‘elestü’den oluşan bezm-i elest terkihi “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” hitabının yapıldığı ve ruhların da “evet/ belâ” diye cevap verdikleri meclis anlamında kullanılmaktadır. Allah ile insanlar arasında meydana gelen bu sözleşmeye “misâk, kâlu belâ, rûz-ı elest, bezm-i ezel, ahid, belâ ahdi” gibi çeşitli isimler verilmiştir (Canbulat, 2010: 71-72).

Divanda bezm-i elest; Bezm-i ezel, Câm-ı elest, Ezel, Ezel bezmi, Rûz-ı elest, Rûz-ı ezel gibi kelime ve terkipler ile yer almaktadır. Şair bir beyitte, ezel kadehinin şarabından içtiğini ve kıyamete kadar aklının başına gelmemesine şaşılmasına gerektiğini söyleyerek ezel bezminde vermiş olduğu söze sadık kaldığını ifade eder:

Bu Muhibbî haşre dek hüşyâr olmazsa ne tan
Bâde-i câm-ı elestden oldı ol çün şöyle mest

(G.252/5, s. 112)

Başka bir beyitte şair, henüz altı yön, dört unsur, dokuz felek ve yaradılış vakti dahi yaratılmadan sevgiliye âşık olduğunu ifade eder:

‘Âşık idüm ben ezelden yaratılmadan henüz
Şeş-cihetle çâr-‘unsur nüh-felekle vakt-i nec

(G. 288/2, s. 122)

2. Amel/ İbâdet

2.1. Amel

2.1.1. İmân- Mü’min

Sözlükte “birini söylediği sözde tasdik etmek, söylediğini kabul etmek, gönül huzuru ile benimsemek, karşısındakine güven vermek, şüpheye yer vermeden kalpten tasdik etmek; emân vermek, emin kılmak anlamlarına gelen imân, ıstılahta, Hz. Peygamber’in Allah’tan getirdiği ve zarûrat-ı dîniyye olarak bilinen hükümleri, haber verdiği şeyleri

tereddütsüz kabul ile bunların gerçek ve doğru olduğuna inanmak demektir (Karaman, 2010: s. 315).

Divanda, son nefese kadar saklanması gereken (G.1/4) imân ile sevgilinin yüzü ve yanakları arasında benzerlik kurulmuştur (G.404/1, G.410/3, G.487/2, G.591/3, G.862/2, G. 1742/2, G.1823/2, G.1901/2). Onun yanakları ve yüzünü örten, görünmesini engelleyen saçları ise kâfirdir (G.410/3, G.487/2, G.645/2, G.745/1, G.749/3, G.862/2, G.967/4, G.1002/2, G.1823/2, G.1901/4, G.2604/3, DNS/s. 860). Akı alıp gönül mülküne hükmeden gamze de imâna kasteden bir kâfir olarak görülmektedir (G.2604/3). İmânın, şeytandan sakınılması gerekmektedir (G.1560/2). Nasıl ki imân şeytandan sakınılırsa, sevgilinin mihri (sevgisi) de aynı şekilde sakınılmalıdır (G.2639/2, G.2676/2). Bu noktada sevgi ile imân birbirine benzetilmektedir.

Sevgilinin güzellik bağında saç ve yüzünü gören âşık, sevgilinin saçını kâfiristâna, yüzünü ise imâna benzettiğini ifade etmektedir:

Göricek bâg-ı hüsninde nigârün zülf ü ruhsarın

Saçını kâfiristâna yüzün imâna tapşırdum

(G. 1823/2, s. 544)

Korkusuz, emin ve güvenli olmak; inanmak, güvenmek ve güvenilir olmak anlamındaki “e-m-n” kökünden türeyen mü‘min kelimesi, tasdik eden, itimat eden, boyun eğen, itaat eden; güven veren, emin kılan demektir (Karagöz, 2010: s. 478). İnsanın sıfatı olarak mü‘min; Allah’a, O’nun emirlerine, âhîret gününe, kitaplarına, meleklerine, peygamberlerine ve kadere imân edip itaat eden demektir. Mü‘min, sözlük anlamında da uygun olarak, hem inandığı kudretin sağladığı güven içinde olan hem de kendisi başkasına güven veren kimsedir (Karaman, 2010: s.478)

Beyitlerde mü‘min kelimesi daha çok sevgilinin yüzüne ve yanaklarına inanan ve ona değer veren anlamında kullanılmaktadır. Sevgilinin yüzü Rûm iline benzetildiğinde ayva tüyü askerleri mü‘min i kırmaya çalışan bir ordu gibi düşünülmektedir (G.740/2). Âşık, aşk dininin mü‘mini konumundadır (G.2374/4, G.2515/2).

Bir beyitte sevgiliye seslenen şair, “yüzünü gördüğümde yüzümü ona sürsem incinme çünkü mü‘min Mushaf’ı gördüğünde haz duyar” şeklindeki ifadesiyle sevgilinin yüzünü Mushaf’a benzetirken kendisini de Mushaf’a imân eden mü‘min şeklinde düşünmektedir:

Cânâ yüzünü görsem incinme yüzüm sürsem

Mushaf göricek mü‘min eyler meğer andan haz

(G. 1325/4, s. 412)

2.1.2. Küfr- Kâfir

Sözlükte “bir şeyi örtmek, perdelemek, gizlemek ve nimete nankörlük etmek” anlamlarındaki “ küfür” kavramı dinî bir terim olarak; Hz. Peygamber’in ve onun Allah’tan getirdiği kesinlikle sabit olan şeyleri yalanlaması, tevatür yoluyla bize ulaşmış olan hükümlerden birini ya da birkaçını inkâr etmek demektir. Bu anlamda küfür îmân kavramının zıddıdır (Karagöz, 2010: 390). Küfür fiilini gerçekleştiren kişiye de kâfir denmektedir.

Beyitlerde küfür kelimesi küfr-i zülf şekliyle veya saç, zülf gibi kelimelerle birlikte anılarak benzetme unsuru olarak kullanılmıştır. Sevgilinin saçı, kâkülü, ayva tüyü, gözü, gamzesi ve beni (hâli) kâfir olarak düşünülmektedir.

Aşağıdaki beyite göre sevgilinin taze ayva tüyleri onun yanağında yer tutmasından dolayı âşık İslâm ülkesinin kâfirler tarafından ele geçirilmesi korkusuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu durumda sevgilinin yanağı İslâm ülkesine sevgilinin ayva tüyleri ise kâfire benzetilmektedir:

Şöyle benzer hatt-ı sebzi ‘ârızında yir tutar

Mülket-i İslâmı korkum budurur kâfir tutar

(G. 536/1, s. 191)

Şair aynı benzetmeyi başka bir beyitte cennet bağı kavramını kullanarak oluşturmaktadır. Buna göre sevgilinin yüzüne siyah saçlarının düşmesi şaşılacak bir durumdur çünkü kimse cennet bağına kâfirlerin girdiğini görmemiştir. Beyitte sevgilinin yüzü cennet bağı, saçları ise yine kâfir ile benzetme unsuru oluşturacak şekilde kullanılmıştır:

‘Ârızun üstinde düşmişdür meğer zülf-i siyâh

Kim görüpdür kâfiri kim girdi cennet bâğına

(G. 2501/2, s. 728)

2.1.3. Münkir- Münâfık

Güç, şiddetli ve muğlak olmak, bilmemek ve tanımamak anlamındaki “nekr” kökünden türeyen münkir kavramı sözlükte; bir şeyi bilmeyen, bir hakkı ve gerçeği inkâr eden, bir şeyi hoş ve iyi görmeyen demektir. Bu kelime Kur‘ân’da isim olarak 4 âyette geçmiş ve bir âyette sözlük anlamında “tanımayanlar” (Yûsuf, 12/58); üç âyette Kur‘ân’ı

(Enbiyâ, 21/50), Peygamber’i (Mü’minûn, 23/69) ve ahreti (Nahl, 16/22) “inkâr edenler” anlamında kullanılmıştır. Bu kullanımı ile münkir, kâfir kelimesi ile eş anlamlıdır (Karagöz, 2010:497- 498).

Beyitlerde münkir kavramı, zâhid, vâ’iz ve sûfî ekseninde; aşk, âşık, kadeh ve sevgili çerçevesinde ele alınmaktadır. Zâhid, sevgilinin güneşe benzeyen yüzünü inkâr etmektedir (G. 1122/3). Sûfî, aşkın varlığı güneş gibi aydınlık iken aşkı inkâr ederek büyük bir cahillik ortaya koymaktadır (G. 1394/2).

Bir beyitte şâir, vâ’ize seslenerek âşğın âhını ve ateşinin inkâr etmemesi gerektiğini çünkü o âh ile ateşin küçük bir parçasının bile mescid ile minberi yakmaya yeteceğini ifade etmektedir:

Münkir olma sûz u âh-ı ‘âşika gel vâ’izâ

Korkaram bir şemmesi mescid ile minber yakar

(G. 504/2, s. 183)

Kaybolmak, eksilmek, geçmek ve tükenmek anlamındaki “n-f-k” kökünden türeyen münâfık, din ıstılahında, kalbi ile inanmadığı halde inkârını saklayıp dili ile inandığını söyleyerek mü’min görünen kimseye denir (Karagöz, 2010:495- 496).

Divânda münâfık kavramı ile ilgili yalnızca bir beyit bulunmaktadır. Söz konusu beyitte şâir, kâğıdı ikiyüzlü ve münâfık bir kimse gibi düşünmektedir. Münâfık bir kimsenin sır saklayamayacağını ifade eden şâir, bu nedenle gönül derdini kâğıda bile yazmamaktadır:

Anun için yazmazam derd-i dilüm ben kâğıda

Saklamaz sır ikiyüzlüdür münâfıkdur diyü

(G. 2304/4, s. 675).

2.1.4. İslâm-Müslüman-Mezhep-Ümmet

İslâm, “silm” ve “selam” kökünden türeyen bir kelimedir. Bu şekliyle Kur’ân’ın 105 yerinde geçmektedir. “İslâm” kelimesi, isim ve fiil hâlinde 10 kadar âyette geçmektedir. Silm; barış, güven ve huzur, selam da; mutluluk, esenlik ve güvenlik demektir. İslâm ise; Allah’a teslim olmak, boyun eğmek ve itaat etmek mânâsındır. Kur’ân’a göre İslâm, kişinin kendisini yalnız Allah’a teslim etmesi, yalnız O’na kul olması, yalnız O’na ibadet etmesi demektir. Tevhidin gereği de budur. Bu anlamıyla İslâm, yalnız son peygamber Hz. Muhammed’in getirdiği dinden ibaret değil, bütün peygamberlerin insanları tek Allah’a kulluk

etmeye, ahrete îmân etmeye ve sâlih amel işlemeye davet etmelerinin özünde olan bir inanç sistemidir (Karaman, 2010: 322-323).

Divânda İslâm kavramı, sevgilinin yanağı (G. 283/4) ve yüzü (G. 2088/1) ile benzetme unsuru olarak kullanılmaktadır. Ayva tüyelerinin sevgilinin yanağında güzelliğini arttırdığını ifade eden şairin korkusu o kâfirin bütün İslâmı kaplamasıdır. Beyitte ayva tüyleri kâfire benzetilirken, sevgilinin yüzü İslâm olarak düşünülmektedir:

Hat ruhunda revnak-ı dîger tutar

Korkaram İslâmı ol kâfer tutar

(G. 448/1, s. 167)

Beyitlerin genelinde Müslüman kavramı, âşık ve âşığın gönlünü kastetmek üzere kullanılmıştır. Sevgilinin saçı, gözü ve gamzesi kâfir olarak, bu güzellik unsurlarına gönül veren âşık ise Müslüman olarak ifade edilir. Bir beyitte şair, sevgilinin saçlarının kendisini dinden çıkaracağından korkmaktadır ve Allah'a, Müslümanları kâfire esir etmemesi için dua etmektedir:

Küfr-i zülfün korkaram kim çıkara dînden beni

Ehl-i İslâmı giriftâr itme yâ Rab kâfire

(G. 2559/3, s. 744)

Başka bir beyitte şair, Müslümanlığı “Hiçbiriniz kendisi için istediğini mü‘min kardeşi için istemedikçe gerçek îmân etmiş olamaz (Buhârî, “ İmân”, 7; Müslim, “İmân”, 71)⁹ hadisine telmih yaparak tanımlamaktadır:

Her ne kim sana sanursan san anı kardaşuna

Fi'l-hakîka sözümi gûş it müselmânlık budur

(G. 888/3, s. 290)

Sözlükte “ gidilecek yol, gidilecek yer, görüş, doktrin, akım, gitmek ve takip etmek” gibi anlamlara gelen mezhep, dinî bir kavram olarak, kendi içinde tutarlı bir metot ve düşünce sistemine sahip itikâdî ve amelî doktrin mânâsına gelir (Paçacı, 2010, 441).

Beyitlerde mezhep kavramı genel itibariyle aşk mezhebi, hubân mezhebi ve mezheb-i ‘ışk tamlamalarıyla ifade edilmektedir. Sevgili, günahsız âşıklarını kırıp geçirmektedir ancak âşık bu duruma şaşırılmaz

⁹<http://hadis.diyaret.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).

çünkü sevgilinin bu huyu onun güzellik mezhebinde bulunmaktadır (G. 2565/2).

Bir beyitte şair, ham sofuya “ Gel, aşk ehlinin mezhebi yoktur deme, bunlar seninle hangi mescitte namaz kıldı söyle” ifadesiyle âşîğın mezhebinin zâhidin mezhebinden farklı olduğunu vurgulamaktadır:

Zâhidâ ‘ışk ehlinün gel mezhebi yokdur dime

Kankı mescidde seninle kıldı bunlar di namâz

(G. 1181/4, s. 373)

Ümmet kelimesi “ e-m-m” kökünden bir isim olup asıl anlamı sınıf ve cemaat demektir. Bu kelime Türkçede, bir peygambere inananlar ve semâvî dinlere mensup kavimler topluluğu; Kur’ân’da ise genel olarak din, müddet, zaman (Hûd, 11/8), önder (İbrahim Peygamber) (Nahl, 16/120) ve topluluk anlamlarında kullanılmıştır (Karagöz, 2010: 671).

Divanda ümmet kavramı, Muhammed peygamberin getirdiği dine bağlı olan kavimler topluluğunu ifade etmek için kullanılmıştır. Beyitlerde Muhammed peygamberin kıyamet gününde ümmetine şefâat ile yaklaşacağı belirtilmiştir. Bu nedenle şair, Muhammed peygamberin ümmetinden olduğu için Allah’a hamd etmektedir (G.1094/7). Ceza gününde peygamberin ümmetine şefâat kaynağı olduğunu söyleyen şairin ümidi, peygamberin o gün lütuf eyleyerek kendisine bakmasıdır:

Çün şefâ’at kânısın yevm-i cezâda ümmete

Bu Muhibbî derd-mendün hâline lutf eyle bak

(G. 1407/5, s. 434)

2.2. İbadet İle İlgili Kavramlar

2.2.1. Namaz

Namaz Farsça bir kelime olup Arapçadaki salât kelimesinin karşılığıdır. Sözlükte dua, istiğfar, övgü anlamlarına gelen salât, dinî bir kavram olarak, İslâm’ın beş temel esasından biri olup belli eylemler ve rükünleri bulunan özel bir ibadettir. Namaz, içerisinde zikir, tesbih, dua, kıyam, rükû, secde gibi alt ibadetleri toplayan önemli bir ibadettir. Namaz amellerin Allah’a en sevimli olanı, mü’minin miracıdır. Namaz insana devamlı olarak Allah’ı hatırlatır, kalplere sorumluluk duygusunun yerleşmesini sağlar, kötülük ve günahla kişi arasında bir perdedir. Namaz insanın maddî ve manevî temizliğinin vasıtasıdır (Paçacı, 2010: 514).

Divanda namaz kavramı, dildâr, kâmet, Kâ'be ve kible gibi kavramlarla bir arada anılmaktadır. Şair, bir beyitte “ ezan okunca orada namazın farz olduğu gibi gönül de senin boyuna bakıp secde eylesin” ifadesiyle sevgilinin boyu (kâmet) ile ezan arasında bağlantı kurmaktadır:

Kaddüne nazar eyleye secde ide bu dil

Kâmet ki ola lâbüd olur anda namâz farz

(G. 1313/4, s. 409)

Aynı anlam doğrultusunda farklı bir beyitte ise şair, sevgilinin ayağa kalkmasını “kamet getirmek” şekli ile ifade eder. Sevgilinin kamet getirmesi durumunda bütün namaz ehli ona uymaktadır:

Yâr kâmet getirse nâz ile

Uya cümle ana namâz ehli

(G. 2760/4, s. 2760)

Başka bir beyitte şair, sevgilinin gözünü imama, kaşını mihraba ve kirpiklerini kaşın mihrabına namaza durmuş kimselere benzetmektedir:

İmâm olup gözi müjgân saf saf

Kaşı mihrâbına turmuş namâza

(G.2542/3, s. 740)

2.2.2. Oruç- Ramazan- Bayram

Oruç, imsak vaktinden iftar vaktine kadar yemek, içmek ve cinsî münasebetten uzak durmak demektir. Akıllı, buluş çağına erişmiş Müslüman'ın Ramazan orucunu tutması farzdır (Paçacı, 2010: 534).

Sözlükte “ günün çok sıcak olması, güneşin kum ve taşları çok ısıtması, kızgın yerde yalınayak yürümekle ayakların yanması” anlamlarındaki ramad mastarından veya “ güneşin güçlü ısısından çok fazla kızmış yer” mânasındaki ramdâ' kelimesinden türeyen ramazan, kamerî yılın şâbandan sonra, şevvâlden önce gelen dokuzuncu ayının adıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de adı geçip değerine vurgu yapılan yegâne ay ramazan ayıdır. Orucun farz kılındığını bildiren âyetlerin hemen ardından ramazanın insanlara doğru yolu gösteren ve hakkı bâtıldan ayıran Kur'ân'ın indirildiği ay olduğu belirtilir ve bu aya ulaşanların oruç tutması (Bakara, 2/185) emredilir (Günay, 2007: 433-434).

Bayram, uluslara ait toplu sevinç, mutluluk ve ortak kutlama vesilesi olarak kabul edilen belirli zamanlar için kullanılan bir terimdir. İslâm dininde Ramazan ve Kurban Bayramı olmak üzere iki bayram bulunmaktadır. Ramazan bayramı, Ramazan ayının sonunda, Şevval ayının birinci, ikinci ve üçüncü günlerinde kutlanır (Paçacı,2010: 58-59).

Muhibbî dîvanında oruç, ramazan ve bayramkavramları genel olarak birlikte ele alınmaktadır. Savm, rûze gibi sözcüklerle ve savm-i hicr, rûze-i hicr, rûze-i hicrân gibi tamlamalarla söz konusu edilen oruç, âşık için sevgiliden ayrı geçen zamanlardır. Ne zaman sevgili hilâl-i ebrûsunu gösterir, işte o zaman âşık için oruç tamamlanmış ve bayram gelmiş demektir (G. 1217/1; G. 1466/3; G.1495/3; G.1930/5). Beyitlerde ramazan kelimesi doğrudan zikredilmemektedir. Ancak oruç tutulan zaman olması münasebetiyle ramazandan dolayı olarak bahsedilmektedir.

Bir beyitte şair, ayrılık orucunu, kavuşma bayramı için tuttuğunu ifade ederek sevgiliden hilâle benzeyen kaşlarını göstermesini ve böylelikle orucun tamam olmasını istemektedir:

‘Iyd-ı visâl için tutaram savm-ı hicrünü

Göster hilâl-i ebrûnu olsun tamâm oruç

(G. 278/4, s. 119)

Dîvânda “bayram ertesi”¹⁰ redifli bir gazel bulunmaktadır. Bu gazelde şair, oruç zamanı, şarabın yasak olduğunu ancak şarabın gam pasından dolayı bulanıklaşmış gönlü saf edeceğini ve rahatlatacağını; ham sofuya şurubun helal olduğu gibi aşk ehline de şarabın bayram sabahı helal olduğunu dile getirmektedir. Hatta son beyitte şair, kendisinin oruç zamanı şaraba tövbe ettiğini ancak gül yanaklı içki dağıtan güzelin ısrarına boyun eğip tövbesini bozacağını ifade etmektedir:

Bu Muhibbî tevbe itmişdür meye ol vakt sır

Sâki-i gül-ruh ibrâmı bayram ertesi

(G. 2673/5, s.776)

2.2.3. Zekât

Sözlükte “ artma, çoğalma, temizlik, bereket, iyi hal ve övgü” anlamlarına gelen zekât, dinî bir terim olarak belirli bir malın bir

¹⁰Bk: G. 2673, s. 776

kısımının Allah rızası için muayyen kişilere verilmesi demektir. Zekât, İslâm'ın beş temel esasından biri olup hicretin ikinci yılında Medine'de farz kılınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de; “ *Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin...*” (Bakara, 2/43, 110; Hac, 22/78; Nûr, 24/56; Mücadele, 58/13; Müzzemmil, 73/20); “ *Onların mallarından, kendilerini temizleyeceğin, artırıp yücelteceğin bir sadaka al ve onlar için dua et; çünkü senin duan onlara huzur verir. Allah işitendir, bilendir.*” (Tevbe, 9/103) buyrulmaktadır (Paçacı, 2010: 711).

Dîvânda zekât kavramı genellikle zekât-ı hüsn tamlaması ile söz konusu edilmektedir. Beyitlerde şair, kendisini zekât almaya ihtiyacı olan fakir, dilenci ve zavallı bir âşık olarak ifade etmekte, sevgiliyi ise sahip olduğu güzellikten dolayı zekât verme borcu olan bir padişah olarak değerlendirmektedir.

Bir beyitte şair, sevgiliye seslenerek, “Ey padişah, âşıkların gönlünü ele al da bir bak, onlar kimsesiz ve muhtaç kimselerdir. Güzelliğinin zekâtını ver ki borcun ödenmiş olsun. (Böylelikle zavallı âşıkların sevindirmiş olursun)” şeklindeki ifadesi ile zekât vermenin belirli şartları sağlayan kimselere farz, bazı kimselerin de zekât almaya müstahak olduğunu âşık ve sevgili tipleri üzerinden dile getirmektedir:

Zekât-ı hüsnün ‘arz eyle şehâ borcun edâ olsun
Ele al gönlin ‘uşşâkun buyur hep bî-nevâlardur

(G. 620/2, s 215)

2.2.4. Hac- Hacı- Kâbe- Kurbân

Kelime olarak “Allah’a yönelme, günahlardan arınma, Hak yolunda feragat gösterme, meşakkatleri göğüsleme ve dinin özüyle temasa geçme” manasındaki hac, terim olarak Mekke’de bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal olan özel yerleri, belirli vakit içinde, usulüne uygun olarak ziyaret etmek ve yapılması gereken diğer menasiki yerine getirmek demektir. İslâm’ın beş esasından biri olan hac, Hicretin 9. yılında farz kılınmıştır (Paçacı, 2010: 210).

Sözlükte “küp” anlamına gelen Kâbe, Mekke’de Mescid-i Haram denilen Cami-i Şerîfin ortasında yaklaşık 13 metre yüksekliğinde, 11-12 metre eninde taştan yapılmış dört köşe bir binadır. Kur’ân’da Kâbe; bu ismin dışında el- beytü’l-haram (saygı evi) (Mâide, 5/2), el- beytü’l-muharrem (haram evi) (İbrahim, 14/37; Mâide, 5/2), el- beytü’l- atîk (eski ev) (Hac, 22/29, 33), el- beytü’l-mamûr (imar edilmiş ev) (Tûr, 52/4), ve el- beyt (ev) (Bakara, 2/125, 127) isimleri ile zikredilmiştir. Halk arasında

Beytullah (Allah'ın evi) ismi ile anılır. Kur'ân'da Kâbe'nin İbrâhîm ve İsmâil (a.s.) tarafından yapıldığı (Bakara, 2/124, 129) bildirilmiştir (Karagöz, 2010: 350).

Muhibbî dîvânında Hac ibadeti, Kâbe, tavaf, kurbân gibi kavramlar ile birlikte ve ehl-i hacc, hacc-ı ekber gibi tamlamalarla söz konusu edilmektedir. Sevgilinin bulunduğu yeri tavaf etmek âşık için hacc-ı ekberdir (G. 1361/5). Çünkü sevgilinin mahallesi Kâbe'dir (G.2022/1).

Bir beyitte şair, kendisini, âşıklık sembolü olan Mecnun ile kıyaslamakta ve Mecnun'un gönlünde safanın bulunmadığını ifade etmektedir. Şair bu düşüncesini "Eğer Mecnun'un gönlünde Merve hakkı için safâ - Beyitte kullanılan Merve ve Safâ kelimeleri şairin bilinçli olarak tercih ettiği kelimelerdir. Mekke-i Mükerrreme'de bulunan Safâ ile Merve tepeleri arasında hacılar yedi defa (Safâ tepesinden başlayarak Merve'ye dört gidiş, Merve'den Safâ'ya üç dönüş olmak üzere) gidip gelirler. Bu gidip gelmeye sa'y denir ve sa'y haccın rükünlerindedir - bulunsaydı sevgilinin bulunduğu yeri bırakıp da hacca gitmezdi şeklindeki ifadesi ile güçlendirmekte ve sevgilinin mahallesini hac ibadetinin yapıldığı Kâbe'ye benzetmektedir:

Gitmezdi hacca hergiz koyup diyâr-ı yâri

Kalbinde Merve hakkı olsa safâ-yı Mecnûn

(G.2281/4, s. 670)

"Kurban, dinî bir terim olarak, ibadet maksadıyla, belirli şartları taşıyan hayvanların usulüne uygun olarak kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder. Kurban kesmek, akıllı ve bülûğ çağına ermiş, dinen zengin sayılacak kadar mal varlığına sahip ve misafir olmayan Müslüman'ın yerine getireceği mali bir ibadettir" (Paçacı, 2010: 388).

Bir diğer beyitte şair, sevgilinin mahallesinin Kâbe olduğunu, orayı tavaf eyleyen âşğın artık hacı sayılacağını ve canını sevgiliye kurban etmesinin âşğa farz olduğunu ifade etmektedir:

Ka'bedür kûyî Muhibbi eyledün çünki tavâf

Hâcî oldun farzdur cânunı kurbân eylemek

(G. 1608/5, s. 487)

Beyitlerde, sevgilinin mahallesi Kâbe; sevgilinin bulunduğu yeri tavaf etmek, hac ibadetini yerine getirmek; burayı tavaf eden âşık ise hacı olarak ifade edilmiştir. Hacı olan kimsenin kurban kesme

zorunluluğundan hareket eden şair, kurban kavramı ile âşığın sevgili için canını feda etmesini kastetmektedir.

2.2.5. Dua

Sözlükte “ çağırarak, seslenmek, istemek, yardım talep etmek” anlamına gelen dua, din literatüründe, insanın bütün benliğiyle Allah’a yönelerek maddî ve manevî isteklerini O’na arz etmesi demektir. Duanın ana gayesi insanın Allah’a halini arz etmesi ve O’na niyazda bulunması olduğuna göre dua, Allah ile kul arasında bir diyalog anlamı taşır. Bir başka deyişle dua sınırlı, sonlu ve âciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu bir köprüdür (Canbulat, 2010: 128).

Dîvânda dua Allah’tan af dilemek için (G. 143/5; G. 159/5) ve sevgiliye kavuşmak için (G. 126/7; 2215/4) yapılan bir ibadettir. Ayrıca dua kavramı beyitlerde, sevgilinin boyuna hayran kalan servi ve çınarın sevgili için dua etmesi (G.28/3; G. 531/2; G. 539/2; G. 2247/5; G. 2397/2) ve şairin gazellerini okuyan kimselerden kendisi için dua istemesi (G. 2372/5) şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Seher vaktinde duaların kabul olunacağı yönündeki inancı ifade eden şair, bu vakitte ettiği dualar ile sevgiliye kavuşmayı, kavuşma sabahına erişmeyi istemektedir:

Ey Muhibbî subh-ı vaslun isteyüp eyle niyâz

Didiler olur seher-gehler du‘âlar müstecâb

(G. 126/7, s. 77)

Bir diğer beyitte Muhibbî, sevgilinin lale yanağı ile yeni doğmuş güneşi kıyaslayıp güneşin sevgilinin lale yanağına imrendiğini ifade ederken aynı beyitte servi ve çınarın, sevgilinin boyunu ve yürüyüşünü görünce el kaldırıp dua ettiklerini dile getirmektedir:

Kadd ü refâtûna serv ile çenâr eyler du‘â

Lâle ruhsârûna hurşîd-i hâver imrenür

(G. 531/2, s. 190)

2.2.6. Haram- Helâl

Sözlükte “ yasak, memnu” anlamına gelen haram, dinî bir terim olarak, kesin bir delille, açık bir şekilde yapılmaması istenen fiildir. Haram dinî bir kavram olup bunu tespit ve tayin yetkisi sadece Allah’a aittir. Bu konuda insanların yetkisi yoktur. Hz. Peygamber’in bu konudaki hadisleri, Allah’ın koymuş olduğu hükmü açıklamaktan

ibarettir. Bu nedenle İslâm âlimleri, hakkında nass bulunmayan konularda ihtiyatlı davranarak haram tabirini kullanmaktan kaçınmışlardır (Paçacı, 2010: 232).

Beyitlerde haram kavramı âşık etrafında şekillenen bir kavramdır. Âşık için sevgilinin dudakları (G. 301/2; G.1654/4), sevgiliye kavuşmak (G. 1717/2; G. 2006/2; G. 2201/3), sevgilinin bulunmadığı gülbahçesi (G. 906/2; G. 1137/4; G. 2055/2) ve uyku (G. 1290/1; G. 2087/1; G. 2591/1; G. 2635/4) haramdır.

Şair bir beyitte âşık olduğundan beri nice zamandır gözlerine uyku girmediğini ve uykunun kendisine haram olduğunu dile getirmektedir:

Âşık olaldan berü oldı göze uyhu harâm

Nice demlerdür ki çeşmüm mâyl-i h^wâb olmadı

(G. 2635/4, s. 765)

Diğer bir beyitte şair, sevgilinin dudaklarını şarap kadehine benzetir. Âşığın kendi kanını sevgilinin gamzesine mübah etmesine rağmen sevgili, dudak kadehinin şarabını âşığa haram etmiştir:

Sen harâm itmiş iken câm-ı lebûñ cür‘asını

Kanımı gamzeñe ben eyledüm ey dost mübâh

(G. 301/2, s.126)

Dinen yapılması veya yenip içilmesi yasaklanmayan, serbest bırakılan şeye helal denmektedir. Allah ve Resulü'nün bir şeyin helâl olduğunu belirtmesi veya işlenmesinde günah olmadığını bildirmesi, o fiilin helâl olduğunu gösterdiği gibi, o fiil veya şeyin yasaklandığına dair bir delil bulunmaması da helâl olduğunu gösterir. Buna göre bir şey, dinin açık bir hükmüne, yasağına ve ilkesine aykırı olmadıkça helâldir, meşrudur (Paçacı, 2010: 252).

Dîvânda helâl kavramı ise sevgili etrafında gelişir. Sevgili için âşığın kanı (G.1290/3; G. 1654/4; 1692/4; vb.) helâldir.

Beyite göre âşık uzun zaman önce sevgiliye kanını helâl etmiştir. Buna rağmen sevgili, âşığı öldürmekten vazgeçmiş ve bu düşünceden dolayı pişman olmuştur. Âşık bu durumun sebebini anlayamadığını dile getirmektedir:

Katlüme olmuş peşimân bilmezin yârab neden

Çok zamân idi ki kanum itmüş idüm aña hil

(G. 1692/4, s. 509)

Diğer bir beyitte şair, sevgilinin gözünden düşüp kapısından uzak olmaktansa ölmeye râzı olduğunu ve kanının sevgiliye helâl olduğunu ifade etmektedir:

Öldürürse râzıyam olsun aña kanum helâl

Kapusından dûr idüp gözden hemân bırakmaya

(G. 2490/ 4, s. 726)

2.2.7. Tevbe- Günâh

Sözlükte “ pişmanlık, dönme, nedâmet” anlamına gelen tevbe, İslâmî bir kavram olarak, kulun işlediği kötülük ve günahlara pişman olup onları terk ederek Allah’a yönelmesi, emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmak suretiyle Allah’a sığınarak bağışlanmasını dilemesi demektir. Tevbe, kula nispet edilince arızî olan günah halini bırakıp aslî olan salâh haline dönmek; Allah’a nispet edilince de tâli olan gazap bakışından, aslî olan rahmet bakışına dönmek anlamına gelir. Günahlardan dolayı tevbe etmek farzdır (Canbulat, 2010: 657-658).

Dîvânda tevbe kavramı istiğfâr, tevbe gibi kelimelerle karşılanmakta ve günah kavramı ile birlikte anılmaktadır.

Günah, Farsça bir kelime olup sözlükte “suç” anlamına gelir. Dinî bir kavram olarak ilâhî emir ve yasaklara aykırı fiil ve davranış anlamında kullanılır. Kur’ân’da ve hadislerde günah kavramını ifade eden birçok kelime vardır. Bunlardan genel anlamıyla günah yerine kullanılanlar ism, zenb, vizr, cünâh ve hûb kelimeleridir. İslâm, kişiye günahlardan kurtulmanın yolunu göstermiş, ona tevbe imkânı sunmuştur (Canbulat, 2010: 204-205).

Şair günahlarının çok olduğunu ancak günahları karşısında Allah’ın bağışlayıcılığının ve cömertliğinin daha fazla olduğunu dile getirir. Mahşer gününde yüzünün ak olabilmesi için tevbe eden âşık aynı zamanda Allah’tan tevbesinin kabul edilmesini de istemektedir. Böylelikle âşık, mucîb olan Allah’ın rahmetine yaklaşmış olacaktır:

Bir güneş-kârem günâha tevbe itdüm ey mucîb

Umarım ki rahmetüñe idesin beni karîb

(G. 22/1, s. 47)

Beyite göre, sevgilinin nezdinde sevmek günahıdır. Âşık ise sevgilinin güzelliği karşısında günah işlemeyen insan olamayacağını ve kendisinin de bu günahıtan vazgeçip tevbe etmeyeceğini dile getirmektedir:

Yanuñda ger günâh ise seni çok sevmek ey dilber

Günâhum başdan aşmışdur günâh itmez ne âdemdür

(G. 414/3, s. 157)

2.2.8. Şehîd

Sözlükte “bilen, gören, hazır olan, haber veren, muttali ve tanık olan” demektir. Şehîd, şâhid kelimesinin mübalağasıdır. Şehîd kelimesinin çoğulu şühedâ ve eşhâddır. Allah yolunda öldürülen mü'minlere, şühedâ denilmiştir. Örfümüzde şehîd kelimesi bu anlamda kullanılmaktadır. Allah yolunda öldürülen mü'minlere, şehîd denilmesi, ölen kişinin cennetlik olduğuna dünyada şâhidlik edilmesi, gerçekten ölü olmayıp yaşaması (Bakara, 2/154)¹¹ sebebiyledir (Karagöz, 2010: 615-616).

Dîvânda şehîd sözcüğü, şehîd-i 'ışk, şehîd-i gam, şahadet, şehîdân gibi isim ve tamlamalarla zikredilmektedir. Âşığın en çok istediği şey sevgilinin yolunda aşk şehidi olmaktır (G. 24/10). Allah'tan sürekli şehâdet isteyen âşık, sevgilinin gamzesinin kendisini öldürmesi üzerine Allah'a hamd eder (G. 245/4). Sevgili âşığı ve âşıklarını öldürdüğü zaman gazi olup sevaba girmekte, âşık ise aşk yolunda öldürüldüğü için şehit olmaktadır (G. 339/6; G. 343/3).

Bu tarîk-i 'ışkdur lutf eyle gel öldür beni

Gâzi ol sen gir sevâba ben dahi olam şehîd

(G. 325/3, s. 132)

Bir beyitte şair, nasıl ki aşk şehidi olmak isteyen bir kimsenin kefensiz olması gerekiyorsa, sevgiliye kavuşmak isteyeninin de bedenini terk etmesi gerektiğini ifade etmektedir:

Vasl-ı cânân isteyen itmek gerek terk-i beden

Kim şehîd-i 'ışk olan lâbüd olur ol bî-kefen

(G. 2015/1, s. 597)

¹¹ Bakara, 2/154: Allah yolunda öldürülenlere “ölüler” demeyin. Hayır, onlar diridirler. Ancak siz bunu bilemezsiniz.

Sonuç olarak divânda din olgusu çeşitli kavramlar kullanılarak ele alınmıştır. Beyitlerde Allah, birçok isim ve sıfatı ile birlikte, İslâmî inançlara uygun olarak tavsif edilmekte ve O'nun ezeli ve ebedî oluşu ifade edilmektedir. Melek kavramı birçok isim ve tamlama ile birlikte anılmaktadır. Cebrail, İsrail, Rızvân ve Kirâmen Kâtibîn isimleri zikredilen meleklerdir. Beyitlerde dört kitaptan çâr-kitap olarak bahsedilmekte ancak Zebûr ve Kur'ân dışındaki dinî kitapların isimleri doğrudan anılmamaktadır. Şair, gerek iktibas gerekse telmih yolu ile sûre ve âyetlere beyitlerinde yer vermektedir. Dîvânda; Hz. Âdem, Hz. Dâvud, Hz. Eyyûb, Hz. İbrahim, Hz. İsbâ, Hz. Muhammed, Hz. Mûsâ, Hz. Nûh, Hz. Süleyman, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûnus ve Hz. Yûsuf olmak üzere on iki ve ismi peygamberler ile zikredilen ve peygamber olduğu düşünülen Hz. Hızır ile birlikte on üç peygamberin ismi geçmekte ve bu peygamberler çeşitli özellikleri ve mucizeleri ile ele alınmaktadır. Beyitlerde kader ve kazâ kavramları birbirinden ayrı düşünülmeyen kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Âhireti ifade etmek için cennet, cehennem ve ezel bezmi gibi kavramların yanı sıra âhır zaman, bekâ, dem-i sûr, haşr, mahşer, kıyâmet, ukbâ ve yevm-i cezâ gibi kavramlar yer almaktadır.

Şairin itikad ve inanç ekseninde bazı kavramları işleminin yanı sıra beyitlerinde amel ve ibâdet eksenindeki kavramlara da yer verdiği görülmektedir. Âşığı mümin olarak gören şair için sevgilinin yüzü ve yanakları imâna eş değer konumdadır. Sevgilinin saçı, kâkülü, ayva tüyü, gözü, gamzesi ve beni kâfir olarak düşünülmede, aşkı, âşığı, şarabı ve sevgilinin güzelliğini inkâr eden zâhid ve sûfî tipi münkir olarak ifade edilmektedir. Dîvânda İslâm kavramı sevgilinin yanağı ve yüzü ile benzetme unsuru olarak kullanılmakta, sevgilinin güzellik unsurlarına gönül veren âşık ise Müslüman olarak zikredilmektedir. Namaz kavramı şiirlerde kâmet, Kâbe ve kible gibi kavramlarla bir arada kullanılmakta ve sevgilinin çeşitli güzellik unsurları ile namaza ait unsurların benzerliği dile getirilmektedir. Dîvânda oruç, ramazan ve bayram kavramları genel olarak birlikte ele alınmakta; oruç ve ramazan sevgiliden ayrı geçen zamanları, bayram ise sevgilinin hilâle benzeyen kaşlarını âşığa gösterdiği vakti ifade etmektedir. Zekât vermek, sevgilinin güzelliğinden dolayı onun borcudur ve sevgili zekât-ı hüsn ile âşığı sevindirmektedir. Beyitlerde hacı, Kâbe ve kurban, Hac ibadetine ait kavramlar olarak işlenmekte; sevgilinin mahallesi Kâbe, sevgilinin bulunduğu yeri tavaf eden kimse Hacı olarak düşünülmektedir. Hac ibadetini yerine getiren kimsenin kurban kesme zorunluluğundan hareketle, âşığın sevgili için canını feda etmesi kurban olmak şeklinde yorumlanmaktadır.

Kaynakça

- Ak, C. (1987). Muhibbî Dîvânı, KB Yay. Ankara.
- Cebeci, L. (2001). “ İsrâfil” ,TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul.
- Ceylan, Ö. (2007). Tasavvufî Şiir Şerhleri, Kapı Yay., İstanbul.
- DİA (1989). " Allah mad." TDVİA, c.2, İstanbul.
- Düzcan, N. (2006). Muhibbî Divânının Dinî ve Tasavvufî Açından Tahlili (1-250 Gazeller), Yayınlanmamış Y. L. Tezi, Danışman: Bilal Kemikli, Bursa.
- Erbaş, A. (2012). Melekler Alemi, Nun Yay., İstanbul.
- Günay, H. M. (2007). “ Ramazan” TDV İslâm Ansiklopedisi, C.34, İstanbul.
- Halıcıoğlu, İ. (2006).Mustafa Rûmî Efendi Dîvânı’nda Dinî ve Tasavvufî Unsurlar, SAÜ. SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Hüseyin Yorulmaz, Sakarya.
- <http://hadis.diyanet.gov.tr/dosyalar/1222154187.pdf> (Erişim Tarihi: 06.10.2013).
- Karagöz, İ. vd. (2010). Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara.
- Kur’ân-ı Kerîm Türkçe Meali, [www. diyanet.gov.tr/ kuran/default.asp.html](http://www.diyanet.gov.tr/kuran/default.asp.html) (Erişim Tarihi: 23.03.2009).
- Küçük, A, vd. (2012). Dinler Tarihi, Berikan Yay. Ankara.
- Şahin, M.S. (1993). “Cennet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1993). “Cehennem”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Topaloğlu, B. (1993). “Cennet”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Yardım, L. (2012). Nâbî Dîvânı’nda İbadet Kavramı, ÖDÜ SBE Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, C.3, S.6.
- Yavuz, Y. Ş. (2001). “Kader”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.24, İstanbul.
- Yavuz, Y.Ş. ve Ünal, Z. (1993). “ Cebrail”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.7, İstanbul.
- Yıldırım, S. (2010). Kur’ân’da Ulûhiyyet, Işık Akademi Yay., İzmir.

Yılmaz, M. (1992). Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Zöhre, A. (2015). Muhibbî Divanında Peygamberler, Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences, C.3, S.5, s. 171-188.